

ГОСПОДАРСЬКИЙ СТАН ОДНООСІБНИХ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ ТА СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА СЕЛЯНСТВА ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У РОКИ НЕПУ

Розглянуто забезпеченість одноосібних селянських господарств Лівобережної України землею, робочими руками, реманентом та робочою худобою у період непу. Дана характеристика соціальної структури селянства.

Ключові слова: селянське господарство, земля, робочі руки, реманент, робоча худоба, соціальна структура.

Рассмотрена обеспеченность единоличных крестьянских хозяйств Левобережной Украины землей, рабочими руками, орудиями труда и рабочим скотом в период нэпа. Дана характеристика социальной структуры крестьянства.

Ключевые слова: крестьянское хозяйство, земля, рабочие руки, орудия труда, рабочий скот, социальная структура.

The article deals with provision of the individual peasant households of the left-bank Ukraine with land, working force, tools, implements and working cattle in the period of NEP. The review of characteristics of peasantry social structure is presented.

Key words: peasant households, land, working force, implements, working cattle, social structure.

Стан сучасного сільського господарства знову і знову змушує науковців і фахівців-аграрників звертатися до вітчизняного досвіду розвитку селянських господарств у пошуках позитивного досвіду. Із тисячолітньої історії українського селянства період непу є чи не найяскравішою сторінкою його існування: селяни нарешті отримали омріяну землю, завдяки сприятливій політиці державно-партійного керівництва дістали змогу розвивати і зміцнювати свої індивідуальні господарства і як наслідок – піднесення одноосібних господарств зумовило високий рівень розвитку сільського господарства на загальнодержавному рівні.

Питання розвитку індивідуальних селянських господарств дуже активно досліджувалось саме в роки непу. Слід згадати узагальнюючі праці М. М. Вольфа, М. Б. Гуревича, О. К. Філіповського [1]. Серед сучасних провідних вітчизняних вчених розвиток індивідуального селянського господарства

України в роки непу дослідив провідний історик-аграрник В. В. Калініченко [2].

У 1928 р. на Лівобережжі нараховувалось 1 226,3 тис. селянських господарств [підраховано на основі: 8, с. 4], що становило приблизно їх четверту частину в межах УСРР. Як і раніше, переважну більшість становили одноосібники, хоча їх чисельність протягом даного року дещо зменшилась, але поки що несуттєво. На 1 червня 1928 р. їх чисельність становила 98,8 % [підраховано на основі: 12, с. 131], а за відомостями УКС на 1 жовтня 1928 р. – 98,36 % [підраховано на основі: 3, с. 45] від усієї кількості селян.

Селянське господарство було сімейним. Показником виробничих відносин було співвідношення самодіяльного і несамодіяльного населення. На Лівобережжі самодіяльне сільське населення становило 62 % [підраховано на основі: 3, с. 45; 12, с. 23]. Досить великий відсоток самодіяльного населення свідчив про низький рівень розвитку виробничих відносин, до виробництва були залучені

люди не тільки середнього віку. Селянин змалечку залучався до роботи і працював аж до глибокої старості, а то й до смерті.

Однією із найголовніших умов економічної стабільності господарства була забезпеченість селянського господарства землею. Земля – це матеріальна основа сільськогосподарського виробництва. За сприятливих умов селяни намагалися збільшити посівну площу. За п'ять років (з 1923 по 1928 рр.) площа польових і садибних засівів у індивідуальних селянських господарствах Лівобережжя збільшилась на 17,6 %, в Україні – на 23,9 % і в 1928 р. досягла свого максимального розміру [3, с. 80, 82-83]. Це явище свідчило про життєздатність і силу трудівників села, коли вони працювали на вільній землі самі на себе.

За роки непу завдяки заходам радянської влади, в умовах розвитку ринкових відносин, відбувся і перерозподіл угруповання селянських господарств за польовою засівною площею. За 12 років (з 1917 до 1929 рр.) майже у 7 разів зменшилась кількість безпосівних господарств, у 5 разів – господарств із посівом до 1 десятини, значно зменшився відсоток господарств з польовою засівною площею від 9,01 і більше десятин. Зате число господарств із засівною площею від 2,01 до 9,0 десятин навпаки зросло [3, с. 70; 10].

У роки непу радянська влада дозволила здавати і брати в оренду землю. Це право було закріплено Земельним кодексом УСРР у 1922 р. [4, ст. 27]. Піклуючись про якнайшвидше підняття рівня розвитку сільського господарства, держава зобов'язувала орендарів вести господарство на орендованій землі як старанні і передбачливі господарі [4, ст. 34]. Оренда дозволялася тільки трудова: можна було орендувати тільки ту кількість землі, яку селяни могли обробити силами свого господарства [4, ст. 30].

Здавали землю на Лівобережжі у 1927 р. 15,4 % (по Україні – 17,6 %), з них орну землю здавали – 14,8 %. Відсоток господарств що здавали орну землю до 1/3 свого засіву становив – 39,4 %, від 1/3 до 1/2 – 13,5 %, від 1/2 і більше – 47,1 % [3, с. 21]. Порівняльний аналіз по Лівобережжю та Україні взагалі показує, що у досліджуваному нами регіоні здавали в оренду землі менше. Це наслідок

кращої забезпеченості селянських господарств регіону робочими руками та реманентом.

Головним об'єктом земельної оренди була рілля. Садибні та інші придатні для сільського господарства угіддя займали в орендному фонді зовсім незначну питому вагу. Порівняно з 1917 р. відсоток селян-орендарів значно зменшився у 1927 р. – з 37,7 % до 23,8 %. Але протягом другої половини 20-х років питома вага орендарів дещо зросла (з 12,45 у 1925 р. до 23,8 % у 1927 р.) [12, с. 130]. Це явище викликане з одного боку зростанням земельної тісноти і, з іншого – поступовим збільшенням виробничої потужності верхівки села.

Відсоток селян-здавців навпаки за 10 післяжовтневих років виріс. У 1917 р. їх було 13,2 %, а в 1927 р. – 15,4 % [3, с. 24]. Це явище пояснюється зміною соціального стану здавців землі в оренду. До 1917 р. контингент здавців становили поміщики і куркулі, а в 20-х роках – незаможні селяни, які здавали землю невеликими ділянками і чисельно переважали категорію дореволюційних здавців. Здавцями землі в 20-х роках були в основному безпосівні та малопосівні господарства.

Міць селянських господарств значно залежала від наявності робочих рук. На Лівобережжі у 1927 р. переважали господарства з одним чоловіком (66,1 %), тобто господарство вела одна сім'я. Двох робітників мали ті господарства, в яких батько і дорослий син вели спільне господарство (17,8 %). Кількість господарств, що мали трьох робітників становила 5,7 %, а чотирьох – 0,7 %. Без робітників були господарства вдів – 10,5 % [12, с. 134]. Така ж сама тенденція спостерігалася і по всій Україні, але порівняння даних за окремими групами приводить до висновку, що забезпеченість робочими руками на Лівобережжі була вищою за пересічну по усіх регіонах.

Важливу роль для стабільності і розвитку селянського господарства відігравала їхня забезпеченість робочими руками по засівним групам. Чим більше землі мало господарство, тим більше робочих рук воно потребувало. На 100 селянських господарств Лівобережжя забезпеченість робочою силою по засівних групах була такою: без засіву та із засівом до

0,09 дес. – 188; 0,01-1,00 дес. – 204; 1,01-2,00 дес. – 213; 2,01-3,00 дес. – 232; 3,01-4,00 дес. – 254; 4,01-6,00 дес. – 282; 6,01-8,00 дес. – 323; 8,01-10,00 дес. – 349; 10,01-16,00 дес. – 461; 16,01 дес. та більше – 461 [3, с. 28]. Тобто, кількість робочих рук збільшувалася у бік зростання господарств із засівом. Таким чином, кожне селянське

господарство намагалося забезпечити себе достатньою робочою силою.

Ще однією із головних умов економічної стабільності господарства була наявність у ньому реманенту та робочої худоби. Динаміку забезпеченості селянських господарств реманентом з 1925 р. по 1928 р. можна простежити за таблицею 1.

Таблиця 1

Забезпеченість селянських господарств Лівобережжя реманентом (за даними весняних переписів) [7, с. 176; 11, с. 145]

роки	госп-в, де немає знаряддя на оранку і сівбу	на 100 господарств припадає		
		реманенту		
		плугів та букерів	борін всяких	сіялок всяких
1925	30,6	56,0	75,7	6,2
1926	29,8	56,8	77,3	6,4
1927	27,8	57,6	83,1	7,2
1928	29,0	55,6	77,8	7,5

Як видно з таблиці 1, у селянських господарствах не відбувалося збільшення кількості реманенту. Це пояснювалося утискуванням з боку держави, яка будь-яке поліпшення економічного становища господарства розцінювала як ознаку обкуркулення.

Забезпечення селянських господарств робочою худобою в незначній мірі

поліпшилось: кількість господарств без робочої худоби зменшилась, а з робочою худобою збільшилась. Однак, селяни побоюючись податкового тиску, не поспішали різко збільшувати поголів'я худоби (таблиця 2).

Таблиця 2

Угрупування селянських Лівобережжя господарств за забезпеченістю робочою худобою у 1925-1928 рр. [11, с. 150; 12, с. 146]

роки	на 100 господарств припадає				
	без робочої худоби	з однією головою	з двома головами	з трьома головами	з чотирма і більше
1925	39,6	44,9	13,0	2,0	0,5
1926	38,6	43,3	15,1	2,4	0,6
1927	35,0	44,8	16,6	2,8	0,8
1928	33,1	46,4	17,1	2,7	0,7

Основною тягловою силою в індивідуальному селянському господарстві були коні та воли. Селянин, який не мав їх, втрачав можливість вести самостійне господарство. Коні – більш продуктивна худоба і селяни за сприятливих умов намагалися збільшувати їх поголів'я. Динаміка росту поголів'я коней у селянських господарствах Лівобережжя у 1923-1928 рр. була такою: 1923 р. – 908 463 голів, 1924 р. – 894 953, 1925 р. – 900 093, 1926 р. – 991 395, 1927 р. – 1 069 724, 1928 р. – 1 174 395 [3, с. 84]. Тобто, за п'ять років кількість поголів'я коней збільшилось на 29,3 % (приблизно на третину).

Окрім коней певне місце в селянському господарстві займали воли. Динаміка

поголів'я волів у селянських господарствах Лівобережжя 1923-1928 рр. була такою: 1923 р. – 260 474 голів, 1924 р. – 307 784, 1925 р. – 299 731, 1926 р. – 336 778, 1927 р. – 333 450, 1928 р. – 315 026 голів [3, с. 86]. Аналіз статистичних даних показує, що до 1926 р. відбувався ріст поголів'я волів і в порівнянні з 1923 р. збільшився на 29,3 %. Однак у 1927-1928 рр. їх питома вага зменшилась і в 1928 р. становила 94,47 % по відношенню до 1926 р. Це пояснювалося тим, що воли менш продуктивна худоба, ніж коні.

Забезпеченість господарства землею, худобою та реманентом визначали соціальну структуру селянства. У 20-ті роки ХХ ст.,

коли питання соціальної приналежності селянина до тієї чи іншої групи було актуальним, не було єдиного принципу визначення бідняцьких, середняцьких та заможних господарств. Серед науковців та партійно-державних діячів не було одностайної думки, за якою ознакою групувати селянські господарства у соціальні групи: чи то за наявною кількістю земельного наділу, худоби, або реманенту. Класифікація за натуральними показниками не давала повної і правильної оцінки соціального стану господарства. Тому ми у своєму дослідженні використали принцип групування селянських господарств, якого дотримується провідний вчений-аграрник В. В. Калініченко – за вартістю засобів виробництва, що були в

наявності у селянських господарств. До бідних селянських господарств належали ті, які не мали засобів виробництва або мали до 200 карбованців, до середняцьких ті, що мали – від 201 крб. до 1 600 крб, до заможних – від 1 601 крб. і більше [2, с. 27]. За цим принципом соціальну структуру селянства по групах за вартістю засобів виробництва Лівобережжя можна характеризувати так: відсоток бідняцьких господарств у досліджуваному нами регіоні становив 13,46 %, середняцьких – 80,67 %, заможних – 5,87 % [9, с. 2, 4, 74.].

Динаміка соціальної структури селянства Лівобережжя за перше післяреволюційне десятиліття (1917-1927 рр.) була такою:

Таблиця 3

Зміна соціальної структури селянських господарств Лівобережжя за 1917, 1920, 1922 та 1927 рр.

[Складено і підраховано автором на основі: 3, с. 76; 5, с. 48-49; 12, с. 131]

рік	пролетарські		напівпролетарські		звичайні товаровиробничі		дрібнокапіта- лістичні		селянські господарства в цілому	
	тис. госп-в	%	тис. госп-в	%	тис. госп-в	%	тис. госп-в	%	тис. госп-в	%
1917	273,8	32,5	205,6	24,4	278,9	33,1	84,3	10,0	842,6	100,0
1920	114,8	13,2	312,7	35,9	402,4	46,2	40,9	4,7	870,9	100,0
1922	120,2	13,2	326,7	35,9	420,7	46,2	42,8	4,7	910,6	100,0
1927	71,8	5,9	196,0	16,1	880,3	72,3	72,5	5,7	1217,6	100,0

Як видно з таблиці 3, за цей період кількість бідняцьких господарств зменшилась у відсотковому відношенні у 5,5 разів, середняцьких збільшилась у 2,2 рази, у 1,8 разів зменшилась кількість дрібнокапіталістичних (заможних) господарств. Таким чином, основу сільськогосподарського

виробництва у розглядуваний нами період становили середняцькі господарства. Про осереднювання села свідчать і дані соціального перерозподілу селянських господарств Лівобережжя по групах в залежності від земле забезпечення.

Таблиця 4

Соціальний перерозподіл селянських господарств Лівобережжя по групах в залежності від забезпеченості засівною площею в 1927 році в порівнянні з 1924 роком в абсолютних числах

[Складено на основі: 6, с. 10]

Збільшення беззасівних	зменшилось малозасівних на число господарств			збільшення середньозасівних			Збільшення багато засівних господарств
	Разом	у т.ч. перейшло		Перейшло з малозасівних	Перейшло з середньозасівних в багато засівні	Чисте збільшення числа господарств середньозасівних	
		В беззасівні	В середньо-засівні				
17967	57271	17967	39304	39304	5615	33689	5615

Як видно з таблиці 4, абсолютні дані теж свідчать про переважання середняцьких господарств. Таким чином, у 20-х роках ХХ століття у період непу відбулося осереднячування села. Значно зменшилась кількість бідняцьких господарств у зв'язку з тим, що селяни отримали землю і отримали змогу працювати на ній, а завдяки розвитку ринкових відносин поліпшувати економічний стан своїх господарств. В той же час значно зменшилась кількість заможних господарств, які за умов регулювання державою земельних відносин та обмеження їх економічної

діяльності не могли становити будь-якої загрози радянській владі.

Вивчаючи досвід господарювання селян-одноосібників у період непу, слід мати на увазі, що сьогодні змінилися історичні умови, і зокрема економічні, науково-технічні. Змінилися й ментальні пріоритети українського суспільства, послабилося бажання працювати на землі. Однак, тим у кого це бажання залишилося не обійтися без державної допомоги, без сприяння і підтримки з боку влади.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вольф М. М. Сільське господарство України / М. М. Вольф. – Харків, 1927; Гуревич М. Б. Питання сучасного селянського господарства України / М. Б. Гуревич. – Харків, 1927; Філіповський О. К. Розвідка з організації селянського господарства на Україні / О. К. Філіповський. – Харків, 1926.
2. Калініченко В. В. Селянське господарство України в період НЕПу: Історико-економічне дослідження / В. В. Калініченко. – Харків, 1997.
3. Збірник статистико-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. – Харків, 1929.
4. Земельний кодекс УСРР. Утвержден ВУЦИК 29 ноября 1922 г. – Харьков, 1922.
5. Очерки развития социально-классовой структуры УСРР. 1927-1937. – К.
6. Соціалістичне будівництво в сільському господарстві. Цифрові матеріали до доповіді В. Я. Чубаря та А. Г. Шліхтера на IV сесії ВУЦВК X скликання. – Харків, 1928.
7. Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. – Т. 3. № 160. Вип. 15.
8. Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. – Т. 7. Вип. 3. № 7.
9. Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. – Харків, 1930. – № 184.
10. Статистика України. Серія 2. – 1930. – № 191.
11. Україна. Статистичний щорічник на 1928 рік. – Харків, 1928.
12. Україна. Статистичний щорічник на 1929 рік. – Харків, 1929.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Котляр Ю. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри історії Чорноморського державного університету ім. Петра Могили;

Сінкевич Є. Г., д.і.н., професор Чорноморського державного університету ім. Петра Могили.